

ԱՐԱՄ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ԵՎ ՄՅՈՒՄ ՄԵԾ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄ
20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿՋԲՈՒՄ

20-րդ դարի սկզբին քաղաքական հորիզոնում ուրվագծվող և իրենց լուծմանը սպասող հարցերից առանձնանում էր Արևելյան հարցը, որի շուրջ բախվում էին մեծ տերությունների ռազմավարական շահերը: Որպես այդպիսին այն դառնում էր գլխավոր հանգրվաններից մեկը համաշխարհային հեղեմոնիայի համար մղվող մենամարտերում:

Հայկական հարցը, որպես Արևելյան հարցի բաղադրիչ, վերաբերվում էր ոչ միայն Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական վեց մահանգներին: Այն սերտորեն կապված էր Արևելյան հարցի էության հետ, Թուրքիայի լինել-չլինելու հարցի հետ: Հայկական հարցը դարերի հետ գործ ուներ, որովհետև այն շոշափում էր ոչ միայն եվրոպական պետությունների քաղաքական և ֆինանսա-տնտեսական տարաբնույթ շահերը Թուրքիայում, այլև խորհրդածության սեղանի վրա էր դնում միաժամանակ Բոսֆորի, Դարդանելի, Միջերկրականի, Պարսից ծոցի, Հնդկաստանի և Եփրատի գետահովտի վրա տիրապետություն հաստատելու խնդիրները: Եվ որքան շատ պետություններ էին առաջադրում իրենց կենսական շահեր այդ տարածքներում, այնքան ավելի էր բարդանում Հայկական հարցի լուծումը:

20-րդ դարի սկզբին մեծ տերությունները Հայկական հարցում համեմատաբար պասիվ քաղաքականություն էին վարում: Այս հանգամանքը պայմանավորված էր նրանց մասնավոր շահերով երկրագնդի այլ մասերում, ինչպես նաև միջպետական քաղաքական, տնտեսական շահերի բախմամբ հեռավոր Արևելքում: Թուրքիայով շահագրգռված տերությունների

քաղաքականությունը գլխավորապես հիմնված էր նրանց տնտեսական շահերի վրա: Մեծ տերություններին ձեռնադրելու էր status quo-ի պահպանումը Արևելյան հարցում, քանզի Թուրքիան նրանց կողմից դիտվում էր սուկ որպես էժանագին ապրանքների շուկա: Հայկական հարցի շուրջ մեծ տերությունների դիվանագիտական պայքարում Ֆրանսիայի դիվանագիտության ակտիվությունը պայմանավորված էր մի շարք կարևոր հանգամանքներով: Մեր կարծիքով դրանցից ամենակարևորը ֆրանս-ռուսական դաշնակցությունն էր:

20-րդ դարի սկզբին ֆրանս-ռուսական դաշնակցությունը հանդես էր գալիս որպես եվրոպական հավասարակշռության հզոր գործոն և տոն էր տալիս ոչ միայն զուտ եվրոպական միջազգային գործերին, այլև հիմնականում իր ձեռքում էր պահում Հեռավոր և Մերձավոր Արևելքում ծագած բարդությունների լուծման նախաձեռնությունը¹: Դարասկզբի միջազգային հարբերություններում եթե կար մի սահման, ուր այնքան մեծ արժեք ու նշանակություն ստացավ Ռուսաստանի քաղաքական ազդեցությունը, դա Արևելյան հարցն էր: 19-րդ դարի վերջին ցարական Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականության անհաջողությունները Մերձավոր Արևելքում բերեցին Ռուսաստանին այն համոզման, որ ստեղծված քաղաքական իրավիճակում հնարավոր չէր իր օգտին լուծել Արևելյան հարցը²: Այդ իսկ պատճառով ռուսական արտաքին քաղաքականության հիմնական նպատակը դարձավ դիրքերի ամրապնդումը Հեռավոր Արևելքում: Սակայն այս երևույթը ռուսական արտաքին քաղաքականության մեջ ժամանակավոր բնույթ ուներ: Ցանկացած միջամտություն եվրոպայի կողմից Հայկական հարցում Ռուսաստանի կողմից դիտվում որպես casus belli (պատերազմի առիթ)³:

Իր արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրը համարելով իր ազդեցության ամրապնդումը Հեռավոր Արևելքում՝ Ռուսաստանը զուգահեռաբար փորձում էր ուժեղացնել իր դիրքերը Թուրքիայի առևտրա-տնտեսական կյանքում: Արդեն 1900թ. Ռուսաստանը Թուրքիայից ստացավ

¹ Տե՛ս «Սուրճ», 1901թ. N 9, էջ 246:

² Տե՛ս Ե. Ա. Борян, Армения, международная дипломатия и СССР, том I, М. — Л., 1928, էջ 277:

³ Տե՛ս Ալ. Վ. Ամֆիտեատրով, Եվրոպա և Հայաստան, Թիֆլիս, 1906, էջ 37:

Փոքր Ասիայում երկաթուղիներ կառուցելու կոնցեսիաներ, համաձայն որի երկաթուղին պետք է անցներ Բաթումից էրզրում և Կարս: Պայմանավորվածության համաձայն, երկաթգծերի շահագործումից առաջացած հասույթների մի մասը պետք է գնար էրզրումի, Կարսի շրջանների բարեկարգմանը⁴: Սա շատ ձեռնտու էր Ռուսաստանին: Նման պայմաններում նրան ձեռնտու չէր ինքնավար Հայաստանի գոյությունը Փոքր Ասիայում, որովհետև միջազգային դիվանագիտության գրավականներով երաշխավորված Հայաստանը կդառնար խոչընդոտը Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի գաղութային և համասլավոնականության քաղաքականության համար: Թուրքական տիրապետությունից Բուլղարիայի և Սերբիայի ազատվելուց հետո Ռուսաստանի կառավարությունը քաջ գիտակցում էր, որ իր «ազատարար» դերը Բալկանյան՝ թերակղզում չունեցավ այն նպաստավոր հետևանքները, որոնք հանդիսանում էին նրա բալկանյան քաղաքականության մոտիվները: Հայաստանի նկատմամբ ռուսական քաղաքականության նշանաբանը դարձել էր 1895թ. Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Լոբանով-Ռոստովսկու արած արտահայտությունը. «Մենք երկրորդ Բուլղարիա չենք ուզում»: Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական նմանատիպ ուղղվածությունը ձեռնտու էր սուլթան Աբդուլ Համիդին, որն իր հերթին դավանում էր «Հայաստանն առանց հայերի» գաղափարին⁵: Փաստերը ցույց են տալիս, որ այս շրջանում Ռուսաստանը, ավելի քան եվրոպական որևէ այլ պետություն, շահագրգռված էր Թուրքիայի ամբողջության անձեռնմխելիությամբ:

Ռուսաստանի այս քաղաքականությունը թուլացնում էր նրա դիրքերը Փոքր Ասիայում այնպիսի ժամանակ, երբ Մերձավոր Արևելքում գնալով ամրապնդվում էր Գերմանիայի ազդեցությունը:

20-րդ դարի սկզբին եվրոպական քաղաքականության մեջ Գերմանիան հանդես էր գալիս պահպանողական դիրքերից: Պահպանողական էր եվրոպայում, որպեսզի կարողանար հաստատուն պահել Ֆրանսիայից գրաված

⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1900, N 32, էջ 1:

⁵ Տե՛ս Ալ. Վ. Ամֆիտեատրով, Եվրոպա և Հայաստան, էջ 23:

էլզաս-Լոթարինգիան, ստեղծեր հաստատուն կռվաններ իր համաշխարհային քաղաքականության համար և զարգացներ ռազմածովային ուժերը:

Գերմանական պահպանողական քաղաքականությունը առավել ցայտուն դրսևորվեց Արևելյան հարցում: Մերծավոր Արևելքում իր շահերի առաջխաղացման համար Գերմանիան հենվում էր մահմեդական տարրերի վրա, պաշտպանում էր Թուրքիայի ամբողջականության գաղափարը և կողմնակից էր սուլթանի իրավունքների անձեռնխելիությանը⁶: Արևելյան հարցում գերմանական դիվանագետները շեշտը դնում էին այն հանգամանքի վրա, որ անգլիական, ֆրանսիական և հոլանդական գաղթավայրերից զուրկ Գերմանիան գաղթականության տեղավորման և տնտեսական շահագործման մեծ առաքելություն ունի Մերծավոր Արևելքում, հատկապես Փոքր Ասիայում: Այստեղ Գերմանայի խնդիրն էր զուգահեռաբար իրականացնել երկու, մեկը մյուսին նպաստող, ձգտումներ՝ առևտրա-տնտեսական և գաղթականական⁷: Վերոհիշյալ նկատառումներից ելնելով՝ Գերմանիան ձեռնմուխ եղավ Թուրքիայում երկաթուղային ճանապարհների շինարարությանը: 1899թ. նոյեմբերին թուրքական կառավարությունը գերմանական «Deutsche Bank»-ին թույլատրեց իրականացնելու Կոնիայից Բաղդադի վրայով մինչև Պարսից ծոց երկաթուղային գծի շինարարությունը: Երկաթգիծը Գերմանիայի համար ուներ և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական մեծ նշանակություն: Կ. Պոլսից մինչև Պարսից ծոց տանող երկաթուղային գիծը կդառնար Թուրքիայի ողնաշարը և կտարածեր իր ազդեցությունն ամբողջ երկրի վրա: Գերմանական կառավարությունը ձգտում էր երկաթգծի հարակից տարածքները բնակեցնել գերմանացի գաղթականներով: Այս հանգամանքն անվիճելի կդարձներ Գերմանիայի քաղաքական ազդեցությունը Փոքր Ասիայում:

Տնտեսական առումով երկաթգիծը մեծ եկամուտներ կբերեր բնակչության և ապրանքների տեղափոխությունից: Այն կոչված էր կարճ ժամանակամիջոցում բարձրացնելու հարակից շրջանների առևտրա-արդյունաբերական զարգացման մակարդակը, որն էլ իր հերթին կնպաստեր

⁶ Տե՛ս «Յնչակ», 1908, N 8, էջ 77:

⁷ Տե՛ս Բ. Իշխանյան, Տաճկահայ խնդիրը և միջազգային դիպլոմատիան, Թիֆլիս, 1907, էջ 66:

գերմանական արդյունաբերական ապրանքների սպառմանը: Գերմանիան փոքրասիական տարածքներից շահագորգոված էր նախ և առաջ հացահատիկի արտահանմամբ, որը նրա համար ուներ ռազմավարական նշանակություն: Բաղդադի երկաթուղին Գերմանիային կազատեր Ռուսաստանից և ԱՄՆ-ից կախվածությունից՝ կապված հացահատիկի ներմուծման հետ: Այս պետություններից մեկի կողմից հացահատիկի մատակարարումները 5–6 ամիս դադարեցնելու դեպքում Գերմանիան կկանգներ լուրջ խնդիրների առջև: Այս հարցը Գերմանիայի համար հատկապես հրատապ էր դառնում, քանի որ Ռուսաստանը և ԱՄՆ-ը հակված էին իրականացնելու հացահատիկի սպառումը իրենց երկրներում: Եվ քանի դեռ գերմանական կապիտալը չէր ամրապնդել իր ազդեցությունը Թուրքիայի տնտեսության մեջ Գերմանիան շահագորգոված էր Արևելյան հարցում status quo-ի պահպանմամբ: Մյուս կողմից գերմանական կառավարությունը Հայկական հարցն ավանդաբար դիտում էր որպես ռուսական քարոզչության արդյունք, որի միջոցով Ռուսաստանը փորձում էր նպաստավոր պայմաններ ստեղծել Փոքր Ասիայում հետագա տարածքային նվաճումների համար, հաստատվել Բոսֆորի և Պարսից ծոցի ափերին և դրանցով իսկ ճանապարհ բացել դեպի Հնդկական օվկիանոս⁸: Այս հանգամանքերով էլ պայմանավորված էր Գերմանիայի պահպանողական քաղաքականությունը Հայկական հարցի նկատմամբ:

20 դարի սկզբին Արևելյան հարցում, այդ թվում Հայկական հարցում, Անգլիան համեմատաբար պասիվ քաղաքականություն էր վարում: 1878թ. սկսած Հայկական հարցում անգլիական դիվանագիտության անմիջական առաջ մղիչ ուժը եղել է պատմական այն հակամարտությունը, որ Անգլիան ուներ Թուրքիայում Ռուսաստանի դեմ: Որքան Ռուսաստանը ձգտում էր ազդեցության ոլորտներ ձեռք բերել Մերձավոր Արևելքում, այնքան էլ Անգլիան խոչընդոտներ էր հարուցում նրա առջև: Ընդհանուր եվրոպական տնտեսական շահերը և քաղաքական ձգտումները Անգլիային թելադրում էին հնարավորին չափ շատ արգելքների և խոչընդոտների ամուր պարիսպ քաշել Ռուսաստանի առաջ Բոսֆորի ափերին և Փոքր Ասիայի սահմանների վրա: Անգլիայի

⁸ Տե՛ս А. В. Амфитеатров, Армянский вопрос, СПб., 1906, т. 10:

«հայասիրությունը» կամ «հայասեր» քաղաքականությունն արտահայտվեց միայն այնքանով, որքանով դա անհրաժեշտ էր կռվելու իր պատմական հակառակորդի Ռուսաստանի դեմ⁹։ Անգլիական քաղաքագետների հիմնական խնդիրն էր «պաշտպանել» Օսմանյան պետությունը հյուսիսից՝ Գերմանիայից և Ռուսաստանից, և դրանով իսկ, հեռացնել ամեն մի արգելք Կիպրոսի, Եգիպտոսի, արաբական թերակղզու վրա իր ազդեցությունն ամրապնդելու ճանապարհին։ Դրանց տիրապետության պահպանումն Անգլիային դարձնում էր Պարսից ծոցի և ամբողջ Յնդկական օվկիանոսի տերը։ Թուրքական տարածքներով դեպի Յնդկաստան ճանապարհ բացելու դիտավորությամբ Անգլիան կրկնակի խաղ էր վարում թուրքական սուլթանի հետ։ Մի կողմից նա խրախուսում էր սուլթանի ներքին քաղաքականությունը, մյուս կողմից՝ զրգռում Եվրոպայի հասարակական-քաղաքական կարծիքն ընդդեմ այդ քաղաքականությանը և այդ եղանակով փորձում պահպանել իրերի դրությունը Օսմանյան կայսրությունում։

Սակայն 20-րդ դարի սկզբին քաղաքական իրավիճակը այլ էր։ Անգլիային այլևս ձեռնտու չէր status quo-ի պահպանումը Արևելյան հարցում, քանի որ նրա ազդեցությունը զնալով թուլանում էր Թուրքիայի թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական կյանքում։ Այս երևույթի հիմնական պատճառն անգլո-բուրական պատերազմն էր Հարավային Աֆրիկայում 1899-1902թթ.։ Status quo-ի պահպանումը Մերձավոր Արևելքում ուղղակիորեն հակասում էր Անգլիայի ռազմավարական շահերին, որովհետև այս տարածաշրջանում ատեղծված քաղաքական իրավիճակը ձեռնտու էր Գերմանիային, որի դիրքերը Թուրքիայի ֆինանսա-տնտեսական կյանքում զնալով հզորանում էին, և Ռուսաստանին, որի ազդեցությունը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում ավանդաբար ուժեղ էր։ Ուստի Անգլիան հակված էր կողմ լինելու այն առաջարկություններին, որոնք ուղղված կլինեին Արևելյան հարցի բաղադրիչների՝ Հայկական և Մակեդոնական հարցերի լուծմանը։

Եվրոպական մեծ պետությունների համաշխարհային քաղաքականության մեջ Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան իրերի բնական բերումով զբաղեցնում էին երկրորդական տեղ։ 20-րդ դարի սկզբին Ավստրո-

⁹ Տես Բ. Իշխանյան, Տաճկահայ խնդիրը և միջազգային դիպլոմատիան, էջ 53։

Հունգարիայի և Իտալիայի դրական թե բացասական վերաբերմունքը դեպի Հայկական հարցը լոկ թվական առավելության հարց էր: Այս երկու պետությունները չունեին համապատասխան ուժ և կարիք Հայկական հարցում ձեռներեց լինելու՝ դրական թե բացասական ուղղությամբ: Ուժ և հեղինակություն չունեին, որովհետև նրանց վերապահված չէր միջազգային դիվանագիտության մեջ առաջնակարգ դիրք գրավելու և դեր խաղալու նախապատվությունը: Կարիք չունեին, որովհետև չկային այնպիսի անմիջական շահեր, որոնք կհարկադրեին նրանց դիմադրելու հակառակորդ պետություններին՝ հոգուտ Հայկական հարցի և Արևմտյան Հայաստանի համար խոստացված ռեֆորմների գործադրության: Պատմական անցյալը ցույց է տալիս, որ այն դեպքում, երբ հարկադրական գործողություններ էին տեղի ունենում Թուրքիայի դեմ Հայկական հարցի համար, Ավստրո-Հունգարիան թեքվում էր Ռուսաստանի ու Գերմանիայի կողմը, իսկ Իտալիան՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի¹⁰:

Ամերադառնալով Ֆրանսիայի քաղաքականությանը Հայկական հարցում, պետք է նշել, որ այն պայմանավորված էր հետևյալ հանգամանքներով:

20-րդ դարի սկզբին Ֆրանսիան, ինչպես եվրոպական մյուս մեծ պետությունները, ուներ իր քաղաքական և առևտրա-տնտեսական շահերը Մերձավոր Արևելքում և այդ շահերի պաշտպանության և առաջխաղացման համար շահագրգռված էր եվրոպական status quo-ի սահմաններում պահպանել բարի դրացիական հարաբերությունները Թուրքիայի հետ: Ֆրանսիան նույնպես ձգտում էր երկաթուղային արտոնություններ ստանալ Թուրքիայում: Ֆրանսիական կառավարության հիմնական նպատակն էր երկաթուղային կոնցեսիաներ ստանալ Ասորիքում, և այդ ձգտումները պաշտպանություն էին գտնում Ռուսաստանի կողմից: Դա համընկնում էր նաև սուլթանի ծրագրերին, որը վճռել էր երկաթուղի գցել Դամասկոսից Մեքքա ուխտագնացությունը խթանելու համար: 1900թ. ապրիլի սկզբին սուլթանը բավարարություն տվեց Ֆրանսիայի պահանջին՝ սիրիական երկաթուղու շինարարության վերաբերյալ: Կ. Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան Կոնստանին հանձնվեց մի իրադե, որի համաձայն սուլթանը հրաժարվում էր Բեյրութ-Դամասկոս-Բաջուկ-Բերեջիկ երկաթուղային գծի շինարարությունից և տալիս

¹⁰ Տե՛ս Բ. Իշխանյան, Տաճկահայ խնդիրը և միջազգային դիպլոմատիան, էջ 73:

էր արտոնություն միայն Յոմս-Յամամ (մոտավորապես 200 կմ. երկարությամբ) երկաթգծի շինարարության համար: Սուլթանը յուրաքանչյուր կմ-ի համար տալիս էր 15.000 թուրքական լիրայի չափով երաշխավորություն: Այս գումարը հնարավորություն էր տալիս ֆրանսիական սինդիկատին հետագայում իրականացնելու նաև Բեյրութ-Դամասկոս երկաթգծի շինարարությունը: Մյուս կողմից Ֆրանսիան ներգրավված էր նաև Բաղդադի երկաթուղու շինարարության մեջ: Ֆրանսիայի բանկային և մետաղագործական ընկերությունները մեծապես շահագրգռված էին երկաթուղու շինարարության մասնակցության մեջ: Դրան հիմնականում նպաստեց այն հանգամանքը, որ Գերմանիան չէր կարող միայնակ ֆինանսավորել երկաթգծի շինարարության հետ կապված ծախսերը և փորձում էր ներգրավել նաև ֆրանսիական բանկային և ֆինանսական շրջանները: Գերմանիայի այս փորձերը Ֆրանսիայում պաշտպանություն գտան ի դեմս ֆինանսների նախարար Բուվիեի և արտաքին գործերի նախարար Դելկասեի¹¹:

Հայկական հարցում ֆրանսիական դիվանագիտությունը պայմանավորված էր նաև Ֆրանսիայի ակտիվ գաղութային քաղաքականությամբ Աֆրիկայում, հատկապես Մարոկոյում: 20-րդ դարի սկզբին ֆրանսիական գաղութային քաղաքականության հիմնական խնդիրն էր ազդեցության ամրապնդումը աֆրիկյան մայրցամաքում, և այս տենդենցն ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները: Բավական է նշել միայն այն հանգամանքը, որ Ֆրանսիայի գաղութային տարածքները կազմում էին 11 մլն. կմ², որից 7.7 մլն. կմ² գտնվում էր Աֆրիկայում: Օգտվելով անգլո-բուրական պատերազմից՝ Ֆրանսիան աշխատում էր ընդարձակել Ալժիր գաղութի սահմանները Մարոկոյի հաշվին:

Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ Հայկական հարցում Ֆրանսիայի քաղաքականությունը հիմնականում պայմանավորված էր ֆրանս-ռուսական դաշնակցային հարաբերություններով և Հայկական հարցի նկատմամբ Ռուսաստանի ունեցած դիրքորոշմամբ: 20 դարի սկզբին Ռուսաստանին ձեռնտու էր status quo-ի պահպանումն Արևելյան հարցում, և ցանկացած եվրոպական պետության, անգամ Ֆրանսիայի միջամտությունն այս հարցում հանդիպում էր Ռուսաստանի դիմադրությանը, ինչպես 1901թ. ֆրանս-թուրքական ընդհարման ժամանակ, երբ Ֆրանսիան իր առևտրատնտեսական

¹¹ Стен М. Павлович, Борьба за Азию и Африку, Ленинград, 1924, т. 2: 62:

շահերը պաշտպանելու նպատակով թուրքական Մետիլենե նավահանգիստ ուղարկեց մի քանի ռազմանավեր: Ֆրանսիական խորհրդարանի պատգամավորների ճնշման տակ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Դելկասեն պատրաստ էր պահանջելու սուլթան Աբդուլ Չամիդից բավարարություն տալ ոչ միայն ֆրանսիացի ձեռնարկատերերի պահանջներին, այլ նաև իրականացնել բարենորոգումներ հայկական նահանգներում: Այս հանգամանքը մեծ դժգոհություն առաջացրեց Ռուսաստանի կառավարող վերնախավում, և արտաքին գործերի նախարար կոմս Լամսդորֆի պահանջով Դելկասեն չբարձացրեց Հայկական հարցը:

Ընդհանրացնելով՝ կարելի է ասել, որ Ֆրանսիան առանձնապես շահագրգռված էր Հայկական հարցի լուծմամբ երեք հիմնական պատճառներով.

- Նա մեծապես շահագրգռված էր Թուրքիայի տնտեսական շահագործմամբ:
- Նրա արտաքին քաղաքականության մեջ կարևորագույն նշանակություն ուներ դիրքերի ամրապնդումը Աֆրիկայում:
- Նրա համար Ռուսաստանի հետ դաշնակցությունն ուներ կենսական նշանակություն:

Քանի դեռ, Ֆրանսիան կապված էր Ռուսաստանի հետ դաշնակցական կապերով, նրա դիվանագիտությունն Արևելյան հարցի և հատկապես Հայկական հարցի նկատմամբ պետք է սերտորեն միացած լիներ ռուսական դիվանագիտությանը, ավելի ճիշտ՝ ենթարկված լիներ ռուսական քաղաքականությանը: Ռուսաստանի հետ ամուր դաշնակցությունը Ֆրանսիայի համար առաջնակարգ նշանակություն ուներ պետությունների ընդհանուր աերոպագում քաղաքական կարևոր գործոններից մեկը մնալու և համարվելու տեսակետից: Ակնհայտ էր, որ Հայկական հարցի լուծմանն ուղղված պետությունների հավաքական միջամտության դեպքում Ֆրանսիան չէր մասնակցի դրան, եթե Ռուսաստանը դեմ կամ ձեռնպահ լիներ մյան դիվանագիտական քայլերի նկատմամբ. Ֆրանսիան չէր գնա քաղաքական այնպիսի քայլերի, որոնք կհակասեին Ռուսաստանի շահերին, ցարական քաղաքականությանը: